

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничо-економічний факультет
Кафедра туризму та готельно-ресторанної справи

Кваліфікаційна робота магістра

на тему:

**«СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА
ХМЕЛЬНИЧЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.»**

Виконав: здобувач
другого (магістерського) рівня
вищої освіти,
Т1-М22 групи
спеціальності 242 Туризм
денної форми навчання
Костянтин СКОЦЕЛЯС

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри туризму та готельно-
ресторанної справи
Стефанія БАЖЕНОВА

Рецензент: доцент,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту
Володимир ЛИСАК

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	7
1.1. Етапи становлення туристичної галузі в Україні.....	7
1.2. Аналіз туристичного потенціалу Хмельницької області.....	18
1.3. Економічний аналіз рекреаційних туристичних ресурсів Хмельницької області на сучасному етапі.....	30
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ (ВІД ДАВНІХ ЧАСІВ ДО 1991 р.)	41
2.1. Зародження туризму на території Хмельницької області (від давніх часів – початок ХІХ ст.).....	41
2.2. Розвиток туризму на Хмельниччині у на початку ХІХ ст. – перше десятиліття ХХ ст.....	45
2.3 Розвиток туризму в Хмельницькій області у радянський період (1922- 1991 рр.).....	50
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	62
3.1. Сучасний стан туристичного сектору Хмельницької області.....	62
3.2. Досвід територіальних громад Хмельницької області в сфері управління розвитком туризму на місцевому рівні.....	74
3.3. Напрямки перспективного розвитку і вдосконалення територіальної організації регіонального туристичного комплексу Хмельницької області...	84
ВИСНОВКИ	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	101

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із пріоритетних завдань української економіки є розвиток туризму, оскільки саме це вид діяльності, сьогодні, без якихось капітальних вкладень з боку держави дає можливість отримувати прибутки до державного та місцевого бюджетів, а також, надходження іноземної валюти. У цьому контексті, на загальнодержавному і місцевому рівнях, включаючи й Хмельницьку область, затверджені довготривалі «Програми розвитку туризму», що мають на меті, шляхом залучення туристів, у тому числі й іноземних, популяризувати історико-культурну та природну спадщину України.

У зв'язку з цим, чималий інтерес з боку відвідувачів та науковців викликає Хмельницька область. Маючи значну і унікальну історико-культурну спадщину Хмельниччина, згідно досліджень, входить до числа регіонів з посереднім ступенем реалізації саме історико-культурного потенціалу. Тобто, маючи високий потенціал спадщини фіксується низький рівень її використання. Внаслідок цього, Хмельницька область може стати привабливою для інвесторів.

Поруч з цим, в сучасній історіографії розвиток туристичної галузі в Хмельницькій області все ще залишається не дослідженою. Головний масив історіографії стосується лише сучасного етапу розвитку туризму від 1991 р., залишаючи поза увагою, зародження і розвиток туризму у Хмельницькій області від давніх часів до 1991 р. Особливо недослідженим залишається «радянський період» з 1922 по 1991 р., який структурно можна розвинути на два підперіоди: передвоєнний (1922-1939) і післявоєнний (1945-1991), тобто часи розквіту масового туризму в регіоні. Натомість сучасний стан розвитку туризму характеризується багатьма різноманітними напрямками, які можуть задовільнити усі «забаганки» туристів. У цьому контексті, хоча би на теоретичному рівні сформулювати Напрямки перспективного розвитку і вдосконалення територіальної організації регіонального туристичного комплексу Хмельницької області. Саме у цьому ми і вбачаємо актуальність нашого дослідження.

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні розвитку туристичної галузі Хмельницької області в комплексі, починаючи від зародження головних туристичних напрямків за давніх часів до сьогодення. Для досягнення поставленої мети нами сформульовані наступні **завдання**:

- комплексно розглянути етапи становлення туристичної галузі в Україні;
- проаналізувати туристичний потенціал Хмельницької області через призму головних туристичних напрямків;
- здійснити економічний аналіз рекреаційних туристичних ресурсів Хмельниччини на сучасному етапі;
- висвітлити становлення і розвиток туризму в Хмельницькій області (від давніх часів до 1991 р.);
- розкрити становище і розвиток туризму в Хмельницькій області на сучасному етапі;
- сформулювати головні напрямки перспективного розвитку і вдосконалення територіальної організації регіонального туристичного комплексу Хмельниччини.

Об’єктом нашого дослідження виступає історія становлення та функціонування туристичної галузі на Хмельниччині від давніх часів до сьогодення.

Предметом дослідження є розвиток туристичної галузі Хмельницької області.

Методи дослідження. При написанні нашої кваліфікаційної роботи ми використали низку методів, з яких слід виокремити загально наукові – метод аналізу, системно-структурний та історичний. Загалом *аналіз* – це уявне чи реальне розкладання цілих об’єктів на їх складові елементи, подальше вивчення, класифікація останніх і, образно кажучи, їх розміщення на окремих полицях за певними властивостями, якостями, ознаками. Цей метод, дає можливість виокремлювати такі основні проблеми, як розвиток економічних і політичних відносин, внутрішньої і зовнішньої політики держави, культурні процеси у розвитку туризму в Хмельницькій області тощо.

Системно-структурний метод – це напрямок методології наукового дослідження, в основі якого лежить розгляд об'єкта як цілісної множини елементів і сукупності відносин й зв'язків між ними. У цьому контексті, його застосування дало змогу виокремити в туристичній галузі Хмельницької області низку туристичних напрямків як цілісної множини туристичних елементів і сукупності відносин й зв'язків між ними.

Щодо історичних методів, у своєму комплексі вони багатогранні. До головних із них слід віднести – *проблемно-хронологічний метод*, що передбачає розділення широких тем на ряд вузких, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності. При використанні цього методу, дослідження здійснюється за періодами і епохами, а в їх межах – за проблемами. *Порівняльно-історичний метод* – спосіб дослідження, який дає змогу шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчаються. У нашому випадку цей метод ми простежили територіальний розвиток туризму в Хмельницькій області та у порівнянні з іншими регіонами України.

Також, важливого значення має усвідомлення важливості картографічного методу, котрі в сучасних суспільно-географічних дослідженнях об'єктів, явищ та процесів мають місце на території Хмельницької області.

Наукова новизна. Проведене дослідження дало змогу отримати наступні наукові результати:

1. Уперше проведене комплексне дослідження формування туристичної галузі Хмельницької області від давніх часів до 1991 р.
2. Сформульовано перспективні напрямки розвитку регіонального туристичного комплексу Хмельницької області на сучасному етапі.

Практичне значення кваліфікаційного дослідження полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані державними та регіональними органами управління у сфері туризму і туристичними підприємствами при розробці заходів з активізації та вдосконалення регіональних туристичних комплексів, при визначенні пріоритетних напрямів

розвитку туризму в новостворених об'єднаних територіальних громад. Також, результати нашого дослідження можуть бути використані при написанні наукового чи науково-популярного видання з історії розвитку туризму в Хмельницькій області.

Апробація роботи. Окремі положення роботи були висвітлені на звітній студентській науковій конференції, що відбулася 04.11.2023 р. у Кам'янець-Подільському національному університеті Імені Івана Огієнка та заслухані на засіданні кафедри туризму та готельно-ресторанної справи природничо-економічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, 9-ти підрозділів, висновків, що підбивають головні результати дослідження та списку використаних джерел та літератури. Бібліографія нараховує 87 найменувань.

ВИСНОВКИ

У відповідності до поставлених у вступі завдань, ми прийшли до наступних висновків:

1. Нами розглянуто головні етапи становлення туристичної галузі в Україні. В межах нашого дослідження, історія зародження і розвитку туристичної справи в Україні ми виділили наступні хронологічні етапи: 1-й – ранній історичний (до 1850 р.); 2-й – початковий (1850-1914 рр.); 3-й – час формування туристичної індустрії (1920-ті – 1991 рр.); 4-й – сучасний. Ця схема є узагальненою для усієї України. Існують й інші схеми, які є більш деталізованими: перший етап – формування туризму (до 1890 р.); другий етап – охоплював з 1890 до 1917 року; третій етап – від 1918 до 1939 року; четвертий етап – 1945 до 1969 року; п'ятий етап – 1970 до 1990 року і шостий етап – сучасний (з 1991 р.). У своєму дослідженні ми орієнтувалися на обидві ці схеми, і враховуючи особливості становлення туристичної галузі в Хмельницькій області.

2. Нами проаналізовано туристичний потенціал Хмельницької області через призму головних туристичних напрямків. Увесь туристичний потенціал області ми групували за наступними складовими: історико-культурна спадщина; рекреаційно-туристичні ресурси; ресурси івент (подієвого) туризму (культурні заходи різної тематичної спрямованості, як-от фестивалі, виставки та концерти, спортивні події тощо); спа і wellnes-туризм: декілька курортів і санаторіїв пропонують спа-процедури та відпочинок для тих, хто шукає відновлення і релаксацію; сакральні туристичні ресурси; розвинуті заклади гостинності як складова туристичного потенціалу. Безперечно, це лише головні складові туристичного потенціалу і цей перелік можна доповнювати новими складовими, до яких слід віднести еко або ж зелений туризм.

3. Нами здійснено економічний аналіз рекреаційних туристичних ресурсів Хмельниччини на сучасному етапі. Зважаючи на неоднорідну насиченість культурно-історичними та природно-туристичними пам'ятками

та привабливими для відвідувачами існуючими маршрутами територію області було розділено на декілька туристичних центрів. Деталізовано вони представлені наступним чином: північний (центр в м. Славута, м. Шепетівка, м. Ізяслав та м. Полонне); західний (м. Волочиськ, м. Теофіполь); східний (м. Летичів, м. Стара Синява, м. Деражня). центральний (м. Хмельницький, м. Старокостянтинів); південно-Західний (м. Городок, м. Чемерівці, м. Сатанів); південний (м. Кам'янець-Подільський, с. Нова Ушиця). В узагальненому вигляді їх можна звести до наступних компонентів: північний з центром у Шепетівці; Центральний з центром у Хмельницькому; південний – з центром у Кам'янці-Подільському. Також, на південному-заході можна виокремити рекреаційні туристичні ресурси у Позбруччі з центром у Сатанові, та Подністров'я – з центром у районі «Бакотської затоки». Зауважимо, що згідно досліджень, Хмельницька область у середньому показнику, в межах України, недостатньо використовує наявні туристичні ресурси.

4. Витоки туристичної справи в світовому масштабі сягають часу першої половини I тис. до н.е. і пов'язані з такими напрямками як спортивний (проведення Олімпійських ігор), паломницький або релігійний, який існує й до сьогодні, зачатки ділового туризму (подорожі купців). В Україні, зародження туристичної справи сягає часів Київської Русі і головний напрямок, який простежується у давньоукраїнському літописанні представлений паломництвом. Центром паломництва у Середньому Подністров'ї слугували чисельні печерні монастирі, серед яких, в межах сучасної Хмельницької області, була Бакота, яка на той час була адміністративним центром регіону (Пониззя). Серед інших відомих – Лядавський монастир, що знаходиться на теренах сучасної Вінницької області.

У подальші часи, туризм, особливо у діловій формі, фіксується у записях мандрівників. Хоча у роботі ми акцентували увагу на Афанасії Нікітіну, однак варто згадати й про Гійома Левассера де Боплана та ін., який перебуваючи на службі польського уряду подорожував по Україні і залишив нам свої спогади, у тому числі й про Поділля. Поруч з цим, відбувається становлення мережі закладів гостинності, які виникають, спочатку, при монастирях (у Кам'янці-

Подільському – Тринітарський, Домініканський та ін.) , а згодом представлені здебільшого корчмами. Інституалізація туризму відбувається лише з середини ХІХ ст. Зауважимо, що у ті часи туризм належав розглядався як елітарний або становий вид відпочинку, який могли собі дозволити лише заможні верстви населення.

В 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст. розвиток туризму в Хмельницькій області характеризувався низкою обмежень. Останні пояснювалися прикордонним статусом області і невеликою відстанню Кам'янця-Подільського від сусідніх, вороже налаштованих до СРСР держав – Польщі та Румунією. Однак, навіть в цих умовах, внутрішній туризм як засіб ідеологічного впливу на «трудові маси населення» все ж таки існував. Головним туристичним центром в області було м. Кам'янець-Подільський, до якого з екскурсійною метою приїздили учні та студенти різних закладів освіти області та республіки. Головним об'єктом відвідувань – була Стара фортеця Кам'янця-Подільського про яку дізналися громадяни усього СРСР внаслідок екранізації однойменної повісті В. Белява у 1938 р. У післявоєнний період починається процеси відбудови та реставрації історико-культурної спадщини. У 60-ті – 80-ті рр. ХХ ст. спостерігається бум туристичної діяльності в республіці та Хмельницькій області. Формується сучасна структура туристичної галузі із закладами гостинності. Традиційні туристичні маршрути доповнилися новими напрямками: створюються бальнеологічні курорти (Сатанів, Маків); у Меджибожі, на базі існуючої фортеці був утворений державний історичний музей, який сьогодні є другим в області за популярністю; відкриваються для огляду збережені пам'ятки садово-паркового мистецтва – садиба у с. Самчики тощо.

5. На сучасному етапі розвиток туристичної галузі в Хмельницькій області можна умовно розділити на декілька етапів: 1-й – з 1991 до 2014 р.; 2-й – 2014 – сьогодні. В цьому розподілі слід виокремити декілька моментів. Так, на першому етапі відбувається докорінна трансформація туристичної галузі в цілому, що було зумовлено зміною форми власності практично усієї галузі. З державної, туризм переходить до приватної. Це стосується й закладів

гостинності. Наслідком цього, є покращення туристичної бази і більш якісне надання послуг. Формується вільний виїзний туризм. По всій території області виникають бази відпочинку, розвинуті і доступні широкому загалу заклади гостинності, дещо покращується відношення до історико-культурної спадщини. З 2014 р. становище туристичної справи погіршується. Це зумовлено агресією РФ та проведенням Україною АТО, карантинні обмеження внаслідок поширення COVID-19, і вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. Наслідком цього, стало зменшення туристичних потоків до області, закриття великої кількості туристичних фірм та їх переорієнтація на виїзний туризм. Однак і в цих умовах варто виділити найбільш успішні напрямки, які продовжують активно розвиватися – рекреаційний туризм, який найкраще представлений на півдні області у Подністров'ї, подієвий (івент) туризм і, на третьому місці варто розмістити традиційний, пізнавальний напрямок, що представлений оглядом історико-культурної спадщини.

5. Щодо головних напрямків перспективного розвитку вдосконалення територіальної організації регіонального туристичного комплексу Хмельниччини то ми пропонуємо здійснити розбудову первинної мережі туристичних пунктів і центрів у найбільш перспективних 13 сільських населених пунктах (Тихомль, Говори, Зіньків, Маліївці, Бакота, Панівці, Китайгород, Чернокозинці, Самчики, Гвардійське, Катеринівка, Баранівка, Сутківці), а також створення двох туристичних кластерів на базі селищ Меджибіж і Сатанів. Також, важливим для розвитку туристичної галузі є розвиток еко або зеленого туризму, які можуть бути представлені агрооселями. Останні вже подекуди реалізовані, однак ще знаходяться у тіньовому секторі туристичної галузі.

Таким чином, розвиток туристичної справи у Хмельницькій області має давню історію і певні перспективи, які ще далеко не реалізовані. Сподіваємося, що в умовах миру, зацікавленості місцевих громад і держави, із залученням іноземних інвестицій або ж місцевого капіталу згодом, цей потенціал буде розкритий.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Афіша » Архів. URL: <https://ye.ua/afisha/archive/Festivali/1> (дата звернення: 15.08.2023 р.).
2. Бази відпочинку Новоушицький район. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_catalog/392647-45-recreation-novoushytskyi-raion.htm (дата звернення: 10.08.2023 р.).
3. Бакотський монастир. Критика. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%80 (дата звернення: 16.08.2023 р.).
4. Беляев Владимир Павлович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BB%D1%8F%D0%B5%D0%B2,_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 01.10.2023 р.).
5. Білецька Г. А. Рекреаційні ресурси мінеральних вод Хмельницької області // Довкілля та здоров'я. 2008. № 4. С. 28-31.
6. Блакитні озера, Стригани. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/68975_golubye-ozera-strigany.htm (дата звернення: 12.08.2023 р.).
7. Воронкова Л. П. История туризма и гостеприимства : учеб. пособ. Москва : Гранд. Фаир-Пресс, 2004. 303 с.
8. Городиський Ю. Я. Класифікація паломницьких маршрутів у релігійно-туристичному дослідженні // Наук. вісник Східноєвропейського ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: географ. науки. 2015. № 15. С. 31-35.
9. Городиський Ю. Я. Форми геопросторової організації паломництва (на прикладі Львівської області) // Історія укр. географії. 2015. Вип. 32. С. 63-67.

10. Гуменюк С.К., Морський М.Д. Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. Львів, Каменяр, 1983. 120с. URL: https://kampod.at.ua/publ/turizm/ekskursijni_podorozhi/marshrut_2_kamjanec_podilskij_1983/44-1-0-609 (дата звернення: 01.10.2023 р.).
11. Економічна статистика / Туризм. Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, за видами туризму (2000-2019 рр.). Головне управління статистики у Хмельницькій області. URL: http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/statinf/tur/tp_r.htm дата звернення: 28.08.2023 р.).
12. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Хмельницький : Мельник А. А., 2015. 336 с
13. Журба І. Є. Економіко-географічні засади раціонального природокористування Хмельницької області // Вісник Хмельницького національного університету. 2014. № 2. Т. 1. С. 186-191.
14. Журба І. Є. Теоретико-методологічні проблеми формування ресурсної стратегії сталого розвитку України в нових умовах господарювання // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2017. № 5 (251). С. 268-273.
15. Журба І. Є., Матюх С. А. Економічна оцінка рекреаційно-туристичних ресурсів Хмельницької області в нових умовах господарювання // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. 2017. Вип. 45(2). С. 90-96.
16. Задворний С. І. Управління розвитком туризму в локальних спільнотах (досвід територіальних громад Хмельницької області) // Економіка та суспільство. 2022. Вип. 46. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2017> (дата звернення: 14.11.2023 р.).
17. Задворний С. І. Територіальна організація культурно-мистецької сфери регіону (на матеріалах Хмельницької області): монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2020. 228 с.

18. Закон України «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009. № 8. ст. 105. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-17#Text> (дата звернення: 03.08.2023 р.).
19. Ікона Вірменської Божої матері. URL : https://turism-kp.com.ua/istoria/ikona_bojoi_materi.shtml (дата звернення: 20.08.2023 р.).
20. Інноваційні ресторани технології: конспект лекцій для здобувачів освітнього ступеня «магістр» спеціальності 241 «Готельно-ресторанна справа» освітньо-професійної програми «Готельна і ресторанна справа» денної та заочної форм навчання. Т. А. Сильчук, І. В. Дочинець. Київ : НУХТ, 2019. 148 с.
21. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: перші 125 років. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2015. 88 с. URL: <https://docplayer.net/55289073-Kam-yanec-podilskiy-derzhavniy-istorichniy-muzey-zapovidnik-pershi-125-rokiv.html> (01.10.2023 р.).
22. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Про нас. URL: <http://muzeum.in.ua/pro-nas.html> (дата звернення: 01.10.2023 р.).
23. Кирилюк Л. М. Перспективи створення туристичних кластерів на території Поділля // Геополітика и екогеодинаміка регіонів. 2014. № 2 (13). Т. 10. С. 580-584.
24. Ковтуник І. І. Бальнеологічні курорти Хмельницької області як база для розвитку економіки регіону. // Ефективна економіка. 2018. № 10. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6606> (дата звернення: 17.11.2023).
25. Ковтуник І. І. Кліматичні курорти Хмельницької області // Агросвіт, 2018. № 22. С. 42-46.
26. Костюк О.М. Туристичні ресурси і розробка туру Хмельницькою областю. URL: <http://tourism-book.com/books/book-42/chapter-1451/> (дата звернення: 29.08.2023 р.).

27. Лев Баженов. Професор Володимир Геринович і становлення екскурсійної справи на Кам'яничині в 20-ті роки ХХ ст. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/62450/> (дата звернення: 01.10.2023 р.).
28. Лущик М.В. Функціонування туристичного сектору Хмельницької області в сучасних умовах // Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки. 2022. № 2. Том 1, (304). С. 90-100.
29. Малиновська О. Ю., Чикаловець К. О. Діяльність підприємств на туристичному ринку України // Географія та туризм. 2013. Вип. 26. С. 65-74.
30. Мальська М., Зінко Ю. Типи і моделі кластерів сільського туризму в Україні // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Сер.: Туризм. 2018. Вип. 2. С. 8-22.
31. Маслиган О. О. Практика кластеризації сфери туризму та рекреації в Україні // Економіка природокористування і екологія. 2013. № 4 (21). С. 181-189.
32. Мати Божа Летичівська. URL: <http://catholic-sport.org.ua/maty-bozha-letychivska/> (дата звернення: 20.08.2023 р.).
33. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 253 с.
34. Менеджмент туристичної індустрії : навч. посібн. / за ред. І. М. Школи. Чернівці : ЧТЕІ КНЕУ, 2003. 662 с.
35. Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года : (преимущественно по летописям). Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1885. 388 с.
36. Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський історичний музей у перші двадцять післявоєнних років (1944-1964 рр.) // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.- практич. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / [редкол.: В.С. Травінський (голова), Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. 272 с.

37. Нестеренко В. Музей: сім радянських десятиліть. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/7863/> (дата звернення: 01.10.2023 р.).
38. Озеро Святе – найбільше озеро Хмельницької області. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=24834> (дата звернення: 12.08.2023 р.).
39. Офіційний веб-сайт Хмельницької обласної державної адміністрації. URL: <http://adm.km.ua> (дата звернення: 29.08.2023 р.).
40. Пам'ятки культурної спадщини Хмельницької області. URL: <http://kultura.km.ua/archives/category/ochorona-kulturnoi-spadshyny/pamiatky> (дата звернення: 02.08.2023 р.).
41. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольски : Тип. Губернского правления, 1859. 176 с.
42. Паньків Н. Є., Гаврилишин О. М. Вплив культурної спадщини на розвиток туризму в Україні // Вісник Хмельницького національного університету. 2021. № 6. С. 212-224.
43. Парфіненко А. Ю., Босенко К. І. Кластеризація як напрям рекреаційно-туристичного розвитку Подільського регіону України // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Міжн. відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 2018. Вип. 7. С. 122-129.
44. Перспективи розвитку туризму Хмельницької області. URL: <http://tourism-book.com/books/book-42/chapter-1451/> (дата звернення: 28.08.2023 р.).
45. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970 Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/page3#Text> (дата звернення: 01.10.2023 р.).
46. Постановление Совета Министров РСФСР от 18 декабря 1969 года N 678. О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в РСФСР. URL: <https://docs.cntd.ru/document/885207609> (Дата звернення – 16.10.2023).
47. Природні ресурси. URL: https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=1629 (дата звернення: 11.08.2023 р.).

48. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С. та ін. Київ : РВПС. України, 1999. 716 с.
49. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.09.2023).
50. Програма економічного та соціального розвитку Хмельницької області на 2021 рік. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0-%D0%A1%D0%95%D0%A0-2021.pdf> (дата звернення: 29.08.2023 р.).
51. Програма розвитку туризму у Хмельницькій області на 2013-2015 роки : затверджено Рішенням обласної ради від 19 червня 2013 року. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/20-16.zip> (дата звернення 15.11.2023 р.).
52. Розвиток туристичного бізнесу регіону: навч. посіб. / За ред. І.М. Школи. Чернівці: Книги-XXI, 2007. 292 с. URL: http://tourlib.net/books_ukr/shkola1-2.htm (дата звернення: 29.09.2023 р.).
53. Санаторій «Україна» (Маків). URL: [https://uk.everybodywiki.com/%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9_%C2%AB%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%C2%BB_\(%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%96%D0%B2\)](https://uk.everybodywiki.com/%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9_%C2%AB%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%C2%BB_(%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%96%D0%B2)) (Дата звернення: 01.10.2023 р.).
54. Сапрунова В. Б. Туризм: еволюція, структура, маркетинг. Москва : Ось-89, 1997. 159 с.
55. Сатанів санаторії, готелі, котеджі, приватні садиби. URL: <https://www.sataniv.info/> (дата звернення: 10.08.2023 р.).
56. Сементовский А. М. История города Каменец-Подольска. Санкт-Петербург, 1895.

57. Сільчук Т. А., Кірпіченкова О. М., Друзь Т. П. Wellness-туризм як сервісна інновація індустрії гостинності // Причорноморські економічні студії. 2023. Вип. 79. С. 231-235.
58. Слюсар Т. С. Еволюція розвитку туристичної галузі України // Ефективна економіка : електронне наук. фах. видання. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний аграрно-економічний ун-т, 2012. № 12. С. 118–122.
59. Спа-отели в Сатанове. URL:
<https://www.booking.com/spa/city/ua/satanov.ru.html?aid=356980&label=gog235jc-1DCAYYCCjpAUIMa2htZWxueXRza3l5SCFYA2jpAYgBAZgBIbgBF8gBDNgBA-gBAfgBAogCAagCA7gCs9fSqgbAAgHSAiQwYWUyMGRhYi1lZGRiLTRkMjgtOTk4MC01MzNhYjdiMWM4ZDnYAgTgAgE&sid=e28eec1a508271988162909591bf8fc1> (дата звернення: 16.08.2023 р.).
60. Спа-отели в Хмельницьком. URL:
<https://www.booking.com/spa/city/ua/khmelnyskyu.ru.html?aid=356980&label=gog235jc-1DCAYYCCjpAUIMa2htZWxueXRza3l5SCFYA2jpAYgBAZgBIbgBF8gBDNgBA-gBAfgBAogCAagCA7gCs9fSqgbAAgHSAiQwYWUyMGRhYi1lZGRiLTRkMjgtOTk4MC01MzNhYjdiMWM4ZDnYAgTgAgE&sid=e28eec1a508271988162909591bf8fc1> (дата звернення: 16.08.2023 р.).
61. Стратегія розвитку Хмельницької області на 2021-2027 роки. URL:
<https://www.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%86%D0%AF.pdf> (дата звернення: 29.08.2023 р.).
62. Стратегія розвитку Хмельницької області на 2021-2027 роки. Додаток до рішення обласної ради. ЗАТВЕРДЖЕНО Рішення обласної ради від 20 грудня 2019 року № 49-29/2019. Культура і туризм. С.49. URL:
<https://www.adm-km.gov.ua/wp->

content/uploads/2021/04/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%86%D0%AF.pdf (дата звернення: 28.08.2023 р.).

- 63.Тимчишин-Чемерис Ю. В. Туристичний кластер - форма розвитку та успіху туристичної діяльності регіону // Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2015. Вип. 4. С. 44-57.
- 64.Ткачук Л. М. Освітній туризм у світі й в Україні // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: Економіка, право, політологія, туризм: зб. наук. статей. Київ .: НАУ, 2010. Вип. 2. С. 137-144.
- 65.ТОП-10 фільмів де присутня архітектура міста. URL: <https://www.3849.com.ua/news/1416489/top-10-filmiv-de-prisutna-arhitektura-mista> (дата звернення: (01.10.2023 р.).
- 66.Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід / В. Вакуленко, І. Валентюк, В. Грибан та ін. Київ: К.І.С., 2003. 176 с.
- 67.Туризм України: економічні та організаційні механізми розвитку / Ткаченко Т. І., Костіна О. М., Рачко В. І. та ін. Тернопіль : Терно-граф, 2008. 976 с.
- 68.Туристичний бізнес в Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття. Створення та діяльність російських туристичних організацій. URL: <https://buklib.net/books/25638/> (дата звернення: 20.08.2023 р.).
- 69.Туристичний кластер задля розвитку громади / офіційний сайт урядової програми децентралізації. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9751> (дата звернення: 20.09.2023).
- 70.Указ Президента України «Про створення національного природного парку «Подільські Товтри» від 27 червня 1996 року N 474/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474/96#Text> (дата звернення: 03.08.2023 р.).
- 71.Устименко Л., Афанасьєв І. Історія туризму : навч. посіб. Київ : Альтер-прес, 2005. 320 с.
- 72.Федорченко В. К., . Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2002. 195 с.

73. Фільми зняті в Кам'янці-Подільському. URL: https://k-pr.net.ua/dovidka_kamenec/pro_misto/66-filmi-znyati-v-kamyanci-podilskomu.html (01.10.2023 р.).
74. Хмельниччина туристична : історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку : [колективна монографія] / за ред. С.А. Копилова (гол. ред.), С.Е. Баженової (наук. ред.)). Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Розділ 7. С. 120-149.
75. Хмельниччина туристична: від фортець до «Атлантиди» і Бакотського моря. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3228560-hmelniccina-turisticna-vid-fortec-do-atlantidi-i-bakotskogo-mora.html> (дата звернення: 15.11.2023 р.).
76. Хождение за три моря Афанасия Никитина 1466-1472 гг. изложенное современным русским языком (печатается с сокращениями). URL: https://tourlib.net/statti_tourism/nikitin.htm (дата звернення: 18.11.2023 р.).
77. Цілі сталого розвитку та Україна. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina> (дата звернення: 11.09.2023).
78. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf> (дата звернення: 11.09.2023).
79. Шпарага Т. І., Тертична Ю. В. Розробка туристичного кластеру на базі сакральної архітектури у Тернопільській області // Географія та туризм. 2013. Вип. 24. С. 152-162.
80. Щепанський Е. В. Історія становлення та розвитку туристично-рекреаційної галузі України // Університетські наукові записки. 2010. № 2 (34). С. 272.
81. Щука Г. П. Подієвий туризм: навчально-методичний посібник. Берегове : ЗУІ, 2023. 171 с.
82. Яворський Ю. М. Туристичний кластер як форма розвитку галузі // Український туризм. 2015. № 2. С. 56-57.

83. Agenda 21. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (дата звернення: 06.09.2023).
84. Dolynska O. O. Tourism activity of Khmelnytskyi region. Географические проблемы и возможности развития туризма и рекреации в Узбекистане: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Чирчик, 11-12 октября 2019 г.). Чирчик (Узбекистан), 2019. С. 67-71. URL: <http://uzgeo.uz/Hujjat/maqola/3881d1d3-8a68-482b-864c-0e1a48aa4077.pdf> (last accessed: 25.09.2023).
85. Dzhaman V., Kostashuk I., Dzhaman Y. Religious Tourism as a Scientific Category of Social-Geographic Research // Science Review. 2018. № 8 (15). pp. 8-15.
86. Making Tourism more Sustainable: A Guide for Policy Makers. URL: <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/8741> (дата звернення: 18.09.2023).
87. Tourism in the 2030 Agenda. URL: <https://www.unwto.org/tourism-in-2030-agenda> (дата звернення: 11.09.2023).